

**PRIKAZI,
RECENZIJE, OSVRTI**

Otkrivanje života riči

ANTE KRALJEVIĆ, *Ričnik zapadnoercegovačkoga govora*, Ogranak Matice hrvatske u Širokom Brijegu – Dan, Široki Brig – Zagreb, 2013., 468 str.

Zagovorom prava na biranje i rijetkost svaki je rječnik, a time i *ričnik*, uvelike osvjedočen ljudskim iskustvom. I kada dolazeći od srčanog sakupljača, osobnosti koja prođe nebrojene stranputice da iziđe na put objedinjene leksikologije, svojim složajem i uređenjem takav projekt jedno je s čuvanjem baštine, baš jer je stvaran godinama iz proistekle odluke za puniji život jezika, dakle nikako s njim paralelno, ranjivo ili usuprot.

U svoju tabakeru prikupljao je Ante Kraljević lipe riči s terena obilježenim štokavskom jugoistočnom facetom, nalazio ih je u harnih ljudi zorom i večeri, kroz slobodne i blagdanske dane, pri komunikološkim šumovima pa i ratnoj pohari, ali ih u stankama bilježi i iz napisanih redaka. Kao da treba za vlas biti uporniji i pametniji od drugih pa uraditi golem posao. Poput Vignja Miloševića prošao je više vlada i uređenja, ali se svako malo upućivao u svoje plemenito i na njemu, za sve dobre namjernike, rastvorio knjigu govora.

Nešto ričničku organiku drži koherentnom, čini se prvenstveno je to energija i emocija, razvedeni povijesni duh, tek onda stalež – razina govora. No treće se uračunava, dakle govorenje, ono je zamalo i slušno i vidljivo, uočljivo. Priređivač traži i nalazi riči pri licu sunca i na kame- nu, kao pogodno drvo za glazbene instrumente sklone čistoj akustici. S marljivim Kraljevićem upućujemo se u ophodni krug za napuštenim *ričima* i učas nam se sa zgotovljenim *Ričnikom zapadnoercegovačkoga govora* otisne kliktaj: O stare riči, zar još vas takvih ima? Itekako, tići ždralovići!

Zapisivač maloprije prođe tuda negdje, poput ovovremene sjene Alberta Fortisa, zamače do zapuštene i prokresane zavičajne staze kame- njara. Zgodno osluhnu i dođe do *rare*, raritetne svoje – naše riči, gdješto

magijski usporedive s nalazima rijetkih kukaca u Vjetrenici, starostavnoj špilji k moru.

I.

Nimalo reda radi (u frazariju) nego promišljeno i umno Kraljević se dosjetio posvetiti svoje dilo onima koji su govorili pa se i sačuvao njihov jezik, a pritom upućuje zahvalu i kazivačima, roditeljima, zemlji, kamenu i suncu – što je izvjesna panslika lingvističkoga truda. Protivne popodnevnom drijemanju, o kojemu Marko Marulić sastavi epigram, očuvane *ričice* nas trebaju razdrmati, dok će nas poneke odskočnice i prebacivačice smisla čudesno prožeti.

Ovaj tiskom opremljeni *Ričnik* pojavljuje se i u kontekstu prethodnih istraživanja, koliko god ona bila fragmentarna. Uz određene članke i rasprave odranije su neki samostalni naslovi unekoliko pripremali teren za Kraljevićev ričnik – projekt, osobito kad su svoje zanimanje gradili na fonološkoj razini. Štokavac od Gruda fra Ludovicus Lalich sastavlja višejezični rječnik *Latino-Italico-Illyricum*, Ivan Babić zgotovljuje *Studenački rječnik*, Ivan Branko Šamija potpisuje *Rječnik imotsko-bekijskoga govora*, Marko Kovačević je uradio *Duvanjski govor i njegove posebnosti*; također Miloš Okuka istražuje *Govor Rame*, a Asim Peco *Ikavskoštokavski govori zapadne Hercegovine i Mostarski govor u svjetlosti hercegovačkih govora kao cjeline*. O korist su mogli biti i dalji naslovi, zbornik Instituta za hrvatski jezik, književnost i povijest *Mostarski dani hrvatskog jezika*, nikako na kraju i *Ganga* Anđelka Mijatovića, *Jeka s hercegovačkog krša* Zdenke Miletić i *Sij baba brašno* Milke Tice.

Ne treba ispustiti iz vida ni priloge u stanovitim izborima, primjerice rječnik manje poznatih riječi i egzotizama uz Matičino izdanje troknjižja Vitomira Lukića, ili tumač riječi uz izabrane i nove pjesme Joze Jakiše *Moja zanovijetanja*. Usputno ili tematski i časopis *Osvit* objavljuje niz članaka o narječjima i drugim jezičnim prijeporima.

Poduži tekst uvoda za *Ričnik zapadnohercegovačkoga govora* najprije opisuje zemljopisni okvir, sakupljanje riči, „mirila uvrstbe“, sastav ričničkoga članka i donosi brojitbu. Navlastito je korisno upoznati se sa sakupljanjem *ričničkoga* blaga. U tom pogledu sakupljač je slojevito i složeno

osluhnute *riči* privodio odluci da budu uvrštene. Pomoglo mu je, priznaje, vlastito kao i sićanje njegovih kazivača, a zamašan broj *riči* našao je, kako ih naziva, u „knjigopisju“ starijih i mlađih spisatelja i umjetnika *riči*. Tako navodi i mjesta odakle potječu književnici, odnosno koji zavičajni kolorit ulazi u njihov stvaralački jezik. Kao da je taj Kraljevićev posao usklađen s, gotovo pa imperativnim, dvostihom Krune Quiena „presadi stručak idioma/ u srce iz starih žutih knjiga“. Usto priređivač nije izbjegao ni narodoslovce, stručnjake u etnologiji, ali i prevoditelje.

Natuknica o *riči* nije tek ogoljena nego je razvedena u više usklađenih „obavisti“ kao što su: „oblik, naglasak, značenje i pojavno suričje; oznaka prvoga kazivača, ako postoji, oznaka kazivača – potvrđivača, oznaka pisanoga dila bilo kao izvora ili potvrđivača; uporabni primjer koji bi se mogao uvrstiti u ričnik; podatci prikupljeni iz izkonoslovnih ričnika, i razne ine obavisti“. Prikladan ulazak, dospijeće do pravoga značenja *riči* svojevrsno je naukavanje. Nimalo izlišno Ante je Kraljević poput književnoga Wilhelma Meistera pravi meštar za oslušivanje, nalaženje dalekih, a tako bliskih i vazda još nekih raritetnih riječi. Unutar natuknica rabi široke poteze u praćenju tvorbenih zaliha zapadnohercegovačkoga govora. Ilustrativno, naziv *râboš m* drveni šćap na kojemu se urezivanjem biliži ili računa, *rovaš /U*biližidēr i jovū nà svōj râboš: Čòvik snujē, a Bog odrèđujē!; *râbošit*, nesvrš. biližiti na *rabošu*.

Uvodni stavci nastavljeni su pojašnjenjem ZH-govora, unutar kojega se donose „općepovistni podatci“, područno ustrojstvo te na začelju podritlo ZH-govora. Skrenuti valja pozornost na iskaz o ikavici kao temeljnoj značajki navedenoga govora. Priređivač drži da je ona u zapadnoj Hercegovini „samonikla, posvemna (ne računajući desetak stalnih ekavizama) i nije se odnekud širila, pa zahvatila i to područje“. Ovo motrište oprimjeruje i povijesnim uvidima u srednjovjekovne stečke po istočnoj Hercegovini kad je ikavica bila nadmoćnija spram drugih refleksa jata, treperila je govor starosjedilaca, a dalje kroz povijest biva potiskivana.

U spektar literature ušli su brojni monografski naslovi, leksikografski, a osobito su bliski ovomu ričnici koji se oslanjaju na govor. Ričnici, ostala dila, novine, „litopisi i sbornici“, a prati ih i kazalo pokrata.

Kroz *Ričnik* postojano je rabljen, prema Kraljevićevu izjašnjenju, „hrvatski povistni pravopis“. Korijensko, etimologijsko načelo se, održavalo krivudavim ili cik-cak odnosima prema standardu, iako nikada s trgovanjem postignute standardizacije prema jedrini ikaviziranja. Prikladna je stoga namisao Pere Tutavca, iznesena u priručnome izdanju njegova *Pravopisa hrvatskog jezika* (nakladničkim marom Svitlenika 1971. iz Buenos Airesa) kojom ukazuje na organsku potpunost očinskog jezika, navlastito da „s korinskim načinom pisaña čuva se sržnost i čistoća jezika pa s time i njegov pravilan razvitak, posebnost i trajnost“ (uočljiva je načelna praksa da latiničko *nj* piše kao *ń*). Uostalom, tajne prošlosti i sadašnjosti znanstveno i za širi interes iznadprosječno, Marko Samardžija razmatra u knjizi *Hrvatski kao povijesni jezik* skrećući na važnost poznavanje *promjenljivki* i *stalnica* u složenosti ovodobna nacionalnoga jezika.

U održivi hrvatski narodni govor ričničar je preuzeo i niz posuđenica, primjerice obrađuje zastupljene turcizme (Milan Nosić) i talijanizme (Vinko Grubišić). Uronjen u prikupljenu građu nije ostao ravnodušan prema tim riječima, navodi na razdjeljenje od uobičajenog na šire i sustavno prihvaćanje. Uostalom, sustavan rad većinski dovodi i do sustavna pristupa, koliko god takav posao nije dovršiv. Otuda je i razborito ustvrditi da je ričnička struka obnovljiva, istina u većim vremenskim razmacima.

Podastrte *riči* su „izbirikane“, bilježene iz svagdanje prakse, sasma oko nas i do-desetoga-sela, iz desne i live mistimičnosti, nikako iz nekoga zasebna rezervata. Prinosi iz Kraljevićeva libra pridružuju se tako ričnički obrađenom narodnom govoru pojedinih mista kao što Sali (Dugi Otok), Čabar, Kukljica (Ugljan), Klane i Studene (Crikvenica), Imotski, Mundimitar, Duvno, Posavina, Rujan (Široki Brijeg), Trogir, Selca (Brač), Vis...

Vodeći računa što je sve poveća(na) vridnost govora, priređivač je načinio doticaj s više žanrovskih oblika iz usmene i pisane baštine. S prvom su kao „najvjernijom pratilicom života naroda“ našli uvrštaj običaji, pismarice, ganga, šale, uvjerice, dosjetke, buleskarije; iz druge su uvršteni djelići iz priča, romana, pjesama, ljetopisa i kronika, a znatno ih ima u zbornicima, librima i razasutim časopisima. Respektirani su i

miješani dokumentaristički žanrovi kao uspomene na doba mučeništva, križne putove i robijanja.

II.

Sažet pregled navedenih stajališta Kraljević prvi put javno iznosi kao predavač u okviru blistavo provedenoga trećeg Ikavskoga skupa, održanog u Mostaru 27. listopada 2009. Kao i svake jeseni skup, dok traju Humski dani poezije, upriličuje Odjel za hrvatski jezik i književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru i Društvo hrvatskih književnika Herceg Bosne. Na rečenome simpoziju auktor je predstavio rukopis *Ričnik zapadnohercegovačkoga govora* i priče *Iskonice*. Pritom su svoje književnojezične prinose izložili: potpisnik ovih redova nagovorom *Baština, stavljena na usmenost*, zatim Miljenko Buljac *Novi pristupi dijalektalizmima, regionalizmima i lokalizmima* i Maja Lasić *Književno čuvanje zapadnohercegovačke ikavice*. Literarne prisutnosti najavila je Kristijana Drušković svojim novim romanom *Špakada*, Zdravko Nikić kazivao je pregršt pjesama *Materine priče* i ulomak romana *Sime života vičnoga*. Sudjelovala je potom Radica Leko prizorom iz igrokaza *Maca Ikanova* te Ivan Baković rukopisnom stihobirkom *Zatomljenja*, dok je u odvojkuzi nazvanom *Etnografske stvarce* kreativna Dragana Sulić priredila *Postavku tkanica i ostalih rukotvorina*.

Usredištenost o govoru zapadne Hercegovine bitno se otkriva, kao ključ za portalna vrata, u vrlinama pjesničkoga jezika. Iako je pisao uglavnom na ijekavici Lucijan Kordić je duboko doživljavao ikavicu, mislio po njezinu duhu i ritmu. Premda je urijetko rabio to narječje u pisanome obliku, nikako jedini nalazio mu je mjesto u aluzijama, posrednosti, dozivanju – protestirao je čak, na postmoderan i nadrealistički način, što ne može njome izricati prosudbe i doživljaje. U pjesmi *Jezik starostavni*, koje donose njegovi *Krateri i gežiri*, nastojeći se prisjetiti neke stare „žitke fraze“, iskustvom postojano i estetski zahtjevno kazuje:

*Ovdje nam treba riječ vječnih polova,
još uvijek neprijateljski zakopana.
Stih ovaj postao je površinski i blijed,
jer mu manjka krv povijesnih snova.*

*Ovdje nam treba prastara, žitka fraza,
koja je također nekoć ratoborna bila.
Nitko se ne smije stidjet stoljetnih odrina.*

Dajte mi pjesmu totalnog izraza!

Raspoloživo blago *Ričnika* može se primiti i kao kiparsko djelo koje obilazimo da se uvjerimo u njegove potankosti, značenjske i univerzalne, a važno je da bude uz bokove i jezične i književne oblikovnosti. Lokalna i šira promidžba ričnika primiće nas stajalištu Ive Frangeša, iskazanu 2005. kroz zbirnu *Riječ što traje*, o novom (postmodernom) iskustvu jezika i staroj jezičnosti, podvlačeći da u „istinskom umjetničkom djelu dijalekti i govori hrvatskog jezika dosežu visinu književnog standarda“.

Shvaćanje o književnoj podatnosti i plemenitosti ikavice Josip Lisac s pravom iznosi u časopisu *Croatica et slavica Iadertina* iz 2008. tvrdeći da „ikavski novoštokavski govori imaju lijepo mjesto u povijesti hrvatskoga jezika, jer su njima pisana znatna djela hrvatske književnosti“. Stoga Kraljevićevim navođenjem u dometnutome knjigopisju, imena na začelju *Ričnika*, više i značajnije u oprimjerenim natuknicama – pozornosti su otvoreni rečenični izvodi iz djela niza književnika. Sve ako i abecedno valja spomenuti češće citirane književne rečenice koje pokrivaju imena: Ivo Andrić, Ivan Aralica, Slavo Antin Bago, Petar Bakula, Mirko Božić, Mile Budak, Marin Držić, Petar Gudelj, Stjepan Džalto. Kroz uvriježeni jezik pastoralni Držićev dvostih u *Noveli od stanca* glasno izriče vila:

*Kriposti zvizda svih zovemo u pomoć,
Svitlosti od kojih diči se mrkla noć.*

Sluh za narodno i nadnaravno kazivanje ili „cvit od kriposti“, kako ga naslovljava fra Pavao Posilović, bit će živo uključeno u *govor(kanje) zapadnoercegovačko*, a u slijedu to pokazuju Jakša Jelić, Radica Leko, Grgo Martić, Ante Matić, Martin Mikulić, Petar Miloš, Alija Nametak, Zdravko Nikić; uvršteni su podjednako i Vladimir Pavlović, Ivan Ićan Ramljak, Ivan Raos, Ivan Softa i Frano Vukoja.

Pri nadahnuću didovstvom i materinjim savjetom, govorkaju i među sobom i nama se obraćaju pronađene *riči*, neki ih sirenski dašak zamamno zove iz jezične čamotinje te, po pjevu Vjekoslava Bobana u *Stigu*, njihov „uzcvate lik“. Gledajući genealoški *Ričnik* je snalažljiv kraljevićevski poziv za dodatno zajedništvo hrvatske jezične kulture, ukaz prema europskim mjerilima nacionalne jezične samosvojnosti. Kolajne riči otkrivaju životne situacije iz kojih su dolazile ili su se u njima utvrđivale, potvrđivane od pamtivijeka, prožimane izvornom životnošću i vlastitim vještinama opstanka. Kadšto su zaogrnutе sakralnošću, odvagnute iz drukčijih priča i izmaknute stvarnosti, ali se o njima uvijek zadržava empatija (suosjećanje).

Sve da se kadšto i prigovori jezičnome sitničarenju i dubiozi, ne može se pritom osporiti raspoloživost riči, spremnost da se izvan otupljujućih udara globalizacije ulazi u esenciju jezika. I ne samo jezika već i složnoga i razasutoga „puničkoga naroda“ na darovanoj zemljici koju uživaju i brane, na njoj rado ugošćuju i grade, prema fra Petru Bakuli, neumorni „Hercegovci sinci“. Radi se dakle o upornoj brizi za jezik, i ne samo njegovu kuću bitka, čime se skida mrena s arhaičnih riči. U tom poslanju pomaže stvaralački „dijalekt kao osporavanje“ nemoći standarda, kako složi paket interpretacija odlučni filolog Aleksandar Flaker. Sastavljač iskustvom priokriće riči (misleći na uvrštavanje), vraća im dostojanstvo, stavlja ih ravnopravno s drugim, pa i preventivnim, izborima do sjedinjene rječničke riznice. U ovakvome zborniku se međusobno glačaju riči kao izglačane košulje u ormaru.

III.

Kroz dugogodišnje bilježenje manje znanoga leksika ovaj bi pothvat, nastajući većinski u zemlji ljudi dobre volje, mogao ponijeti epitet tragalački *ričnik*. Ovo nemalo svojstvo, dohvat odbiglih – *riči* – perjanica i njihovo vraćanje, pootkrivanje životu, kući, poslovima i dvojbama – izdiže ukupni trud nad prosječnim ili usputnim, priloženim glosarijima. Taj kraj ili stara zemlja, krak hrvatskoga jezika na njoj, svojevrsna je laboratorija, kao što je Marcelu Proustu plutana soba, svakako i živa knjižnica po kamenjaru, neugasivim uvalama djetinjstva. Nije potrebno

pomicati granice, iz uskih pojaseva dopirao je do brojnih humskih, naših šolohovljejskih strasti i tihodona.

Ne odriče se pripadnost na periferiji nego središtu ruralnoga razvoja jezika uzduž i popriko po Humu stavljenome na zapadne strane. U neku ruku je knjiga – poslanica po *ričima* i s *ričima*, otkriva i način kako se u nas sastavlja ili može sastavljati glosarij. Premda je razumljivo zapadnohercegovački, ovaj *Ričnik* prešutnom jekom dohvaća i prostore prema istočnoj Hercegovini, Dalmaciji i Bosni.

Naši su mislili, umarali se ili ginuli na brojnim putovima i poljcima. S ulogom *ancile* ikavica je bila u njihovoj tišini: na njezinu supstratu su postavljali upite sebi i drugima, revno se odlučivalo u tom govoru; roditeljima su se šaptale oproštajne molitve, zahvalne kao soneti ukraj romana *Don Quijote*.

Izrastajući iz pojavne i duhovne stvarnosti *Ričnik* će otvoriti „hodnike svijetloga praha“ mnogih obitelji, budno će poslužiti starijima, bakama i didovima, revnim roditeljima, a vremenom će ga dohvaćati i konzultirati školska mladež, neko nepoznato dojučer unučje. S puno se povijesnih razloga kroz kratku pjesmu *Moj horvacki jezik*, kako je načini Josip Ivanović, tiskana u časopisu *Jezik* za lipanj 2011., navodi da očinski jezik glagolja svoj stil, „ne podnosi tlač“ i „ima etno kod“. Ukoliko nekadašnje odlike govora uzmiču, što je i povijesna nužnost, možda će se ipak usađivati u srce da se jezik naših predaka „meu svimi na svitu najveći broji i nahodi“, zamijeti renesansni gospodar Petar Hektorović u *Ribanju i ribarskome prigovaranju*. Tako će se isponova drevne *riči* evanđeoski osluškivati „s nedilje“ pa se oživljavati uspomena na zavičajni, prirodni, ikavski govor roditelja.

U prostoru gdje se grle sunce, kamenovi i pregršt zemlje, jednom izraznošću „ovdi“, uobičajile su se riječi *cvit, dite, rič, silo, stina*... Tako je list za sretno djetinjstvo naslovljen *Cvitak*, konjički klub zove se *Stina*, a u ljubuškom kraju zbiva se *Ljubuško silo*. Intuitivno u stihobirci *Dobro jutro, kolonijo* Miljenko Stojić iznosi svojevrsnu, onomatopejsku prolegomenu ovdašnjemu ikavskome govoru:

*Šumi ikavica u meni kao ponornica Hercegovinom,
slušam to neprestano i očekujem kada će izbiti,
prokrkljati.*

Očuvanje i bogaćenje ričničkoga blaga, naročito atributa govora, pratili su i stupnjevi pastorala, gdje se već mogao i uspijevao provoditi. Naravno, domaće su prilike za to pogodovale, ali nisu s priželjkivanim nakanama u dalekim zemljama. Tako se na zidnome Katoličkom kalendaru 2013., naslovljenom Iseljena Hrvatska, za mjesec kolovoz navodi sljedeće: „I u drugim latinoameričkim zemljama (Čile, Bolivija, Paragvaj, Urugvaj, Venezuela, Peru, Brazil) bilo je dosta hrvatskih doseljenika ali ih nisu pratili hrvatski svećenici pa se nije sačuvao ni hrvatski govor.“

IV.

Podastrt u abecedariju oživljeni *ričnik do ričnika*, kako ga već obuhvaćaju njegove korice, organski gotovo nadilazi polaznu svrhu. Za nove naraštaje njegovo se biće personificira iz podnožja kriptokulture i po raščlanjenoj akribiji čini svojevrsni kompendij uvida o govorenju hercegovačkih naselja, s plodnih zaravni, tegobnih hridi i grebena, duž zamamna hrpta istočne obale Jadrana. I kroz preporučan, ali i prešutan način, bit će primaknut istraživanju hrvatske dijalektne leksikologije i frazeologije.

Proizlazi onda, napokon se ispostavio *sveričnik* s obradom po natuknicama, dijelom kao tradicijsko nazivlje, zahvaljujući žaru tihoga pregaoca. Svjestan koliko gubljenja podjednako i inovativnih sastavina *riči*, pristiže nam spoznaja da pojedina rič ima i značenje i suznačenje, lokaciju zapadnohercegovačku, ali i njoj pripadne kolokacije. Na lingvističke utemeljene načine priređivač se primicao srčici *riči* te izvan ekshibicionizma nad prošlim uspostavio ozbiljan, razvedeno igriv ričnik sa svojim postojanim, promjenljivim i popratnim svojstvima. Sve to biva prinos za cijelosti *riči*, dakako i s njezinom prednošću uvrštavanja na tek jedan redak između stranica.

Kao mali veliki *ričnik*, *rječnik* i *rečnik*, s obzirom na štokavsku cjelovitost, trebalo je na njemu dugo raditi, kao Bartul Kašić na gramatici.

Sastavljanje i slaganje „slama“ čovjeka u takvomu pozivu. Pri pustošenju smisla za riječ i njezin značaj ovo djelo je propanj u izraznost, prinos za semantičku razgranatost, jamstvo da naša kršna *rič* ili počiteljski kazano „rijek iz kamena“ ne ostaje u gluhoći i izvan funkcije. On dapače, iz uskoće zavičaja *ričnost riči* dopire do širine značenja i opet se vraća na svoje polazno, jezgreno ishodište.

Iz uske zavičajnosti *Ričnik* se raskrilio, digao do univerzalnosti, prošao je ciljno u veliki „mali starinski svijet“, kako glasi ranije spomenuta Quienova pjesan čiji versi utkivaju „kiticu cvitja razlikoga“. Priređivač je desetljećima, usporedno s podizanjem vodostaja radnoga staža, bio avanturist poput pustahije François Villona, ispod kapi se snalazio za riči, vazda spreman biti učenikom i nasljedovati, okrenut naprijed koliko i natrag. Ako je širina osnovno obilježje avanturista, onda se uz nju može dometnuti opasnost, sretanje s nepoznatim i tajnovitim. Iako individualni pothvat, voditelj je samo korifej, kapelnik u provođenju *svita riči*. Sve da su ga i sretali Argonauti, izbjegavao je Kraljević narušavajuće situacije s prigrljenih *riči* i oko njih.

Razumljiva je i dovođenje u vezu Kraljevićeve s knjigom *Riječi* Tomislava Ladana. I njegovo je perce „ladanovski“ tragalo za riječima, *ričima*. Svaki je stari leksik dobrodošao darak kakav je „bili cvitak tamo iznad“, s komadićka udaljene ledine gdje čak „pivci ne pivaju“. Zamijećena riječ, osrebrena radošću nalaženja, evidentiranja, smještanja gdje joj pripada oblik trajanja, u *Ričniku* postaje runolist kojemu prelistavamo lokaciju. Otuda i možemo doviknuti: O riči, o rilkeovska ružo! Kao nit na preslici si što se iznova izvija, upreda i u tkanicu teksta se slaže.

Doba bujanja moderne i postkolonijalne mijene uvelike potire prihvatljive pa i epigonske sadržaje, narušava tvarnu *stojnu kuću*, a pritom relativizira i baštinske vrjednute; ovaj *ričnik od ričnika* na braniku je osporavanja navedenih htijenja, prepoznatljivo se nadaje vremenu koje se udaljava od nas. Pribojavamo li se da će ga začinjati deblje relativnosti od kojih svaka, pa i čuvana *sidetija kuća*, ostaje raspuštena vremenu?

Koliko god sveobuhvatan, objektivan, *Ričnik* je čitatelju i slušatelju osoban, barem po posegnutom izboru. Što je prikupljeno i sjedinjeno, onako i onoliko je samosvojno koliko biva i tematska antologija ili almanah. Svaka među nama upletena i pootvorena rič u sebi je *gaudium et spes* (radost i nada) za poboljšanu i plodniju jezičnu komunikaciju. Ovdje izloženi stavci stoga rado podržavaju geslo: Zlati nam se, o *Ričniku* mili! Od zaboravljenih i zardalih preko poluuporabljivih i naizgled razumljivih do onih u hipu razgovijetnih, eto k nama se vraća lastavičje jato riči, svakovrsnih iz puka. Neke od njih mogu biti i ključne, sažimci, misli za razmatranje jer kodovima tradicije otvaraju vrata(šca) još malo pa usnulih davnina. Užurban moderni senzibilitet, kroz problematiziranje jezika, dopire do vlastita karaktera sadanjosti. Leksička svijest je korektiv za društvene i humanističke oblasti kao i za područja djelovanja čovjeka, skupine i zajednice u kojoj svjetluca pohrana nemalog iskustva i beru se prosuta zrnca narodnoga bitka.

ANTUN LUČIĆ

Razvoj znanosti i filozofije na razmeđu civilizacija: Zapadna Europa, Bizantsko Carstvo i islamske zemlje tragovima povijesti znanosti i prirodne filozofije

ŽARKO DADIĆ, *Na razmeđu civilizacija*, Zagreb,
Izvori, 2013., 344 str.

Akademik Žarko Dadić, autor velikog broja radova iz područja povijesti matematike, fizike i astronomije, objavio je novu knjigu *Na razmeđu civilizacija*. Njome je autor svoj dugogodišnji rad na istraživanju različitih epoha povijesti znanosti u Hrvata dopunio djelom u kojem je usporedno prikazao razvitak prirodne filozofije i znanosti u tri civilizacije, i to zapadnoeuropske, islamske i bizantinske. U sklopu toga opisuje razvitak prirodne filozofije i znanosti u Hrvata i Srba te u islamu nakon dolaska Turaka na ove prostore. U knjizi se razrađuje zanimljiva ideja da se pokaže ove prostore kao mjesto stjecanja različitih znanstvenih utjecaja. Istraživanje razvoja znanosti i kulture u Hrvata, Srba i muslimana u Bosni dovelo je autora do novih zaključaka koji nisu usko vezani samo uz područje prirodnih znanosti i filozofije, već su usmjereni prema širem, općenitijem civilizacijskom razvoju na ovim prostorima pa će svakako biti zanimljivi i širem krugu čitatelja. U predgovoru knjige ukazuje se na poteškoće kod uravnoteživanja građe za sve te tri civilizacije iz razloga što je hrvatska znanstvena baština obimna i vrlo temeljito istražena. Nasuprot tome su one druge dvije baštine, srpska i islamska u Bosni mnogo manjeg opsega, a islamska i preslabo poznata. S obzirom na potpuni nerazmjer opsega i količine građe između te tri znanstvene baštine tražio je načina kako da se to zadovoljavajuće prikaže, a da ne dođe do potpune neuravnoteženosti teksta knjige. Budući da je glavni cilj bio istaknuti razlike između tih baština, taj je problem riješio tako da je hrvatsku baštinu samo naznačio, a preostale dvije temeljitije obradio, osobito islamsku u Bosni koja se u ovoj knjizi prvi put kritički prikazuje (str. 7. – 8.).

Filozofska i prirodosnanstvena situacija od početka srednjeg vijeka i njezini odrazi na balkanske zemlje

Prva poglavlja knjige tumače kako započinje znanost u svakoj od civilizacija. Prikaz općih početaka u njihovim osnovnim značajkama i razlikama potreban je kao okvir da bi se kasnije tumačili uzori na kojima se temeljio razvoj znanosti u Hrvata i Srba te islamske znanosti u Bosni. Zbog ograničenja koje knjizi nameće glavna tema, istaknuta su samo glavna razdoblja i događanja, koja su imala snažan i dugoročan utjecaj na razvoj znanosti u cjelini. Tumači se podjela u Rimskom Carstvu uzrokovana raskolom kršćanstva (str. 14.). Premda potaknut teološkim pitanjima, raskol je bio mnogo dublji jer se Bizant civilizacijski potpuno razlikovao od zapada. Objašnjava se kako je podjela kršćanstva na zapadnu Katoličku i na istočnu Pravoslavnu crkvu imala ogromne posljedice na razvitak znanosti i filozofije u jednom i drugom dijelu nekadašnjega Rimskog Carstva. Naglašava se da su od tada znanost i filozofija imale sve manju ulogu u Bizantskom Carstvu. Čak ni činjenica da se u Bizantu sačuvalo mnogo rukopisnih djela antičkih grčkih filozofa i znanstvenika nije iskorištena da se filozofija i znanost u njemu razvijaju (str. 18. – 29.).

Glavne značajke prirodne filozofije i znanost u zapadnoj Europi u prvim stoljećima srednjeg vijeka

Ističe se uloga naglašavanja važnosti razuma na oblikovanje i razvoj znanosti. Autor pokušava dati odgovor na pitanje zašto je rani srednji vijek u zapadnoj Europi (od otprilike kraja četvrtog stoljeća pa do osmog stoljeća) općenito smatran razdobljem velikog zastoja u intelektualnom i kreativnom radu. Argumentirajući u kojoj je mjeri takvo mišljenje bilo stvarno utemeljeno, navodi u glavnim crtama doprinose istaknutih znanstvenika i filozofa ranoga srednjeg vijeka. Opisano je djelovanje Martianusa Capelle (stvarao u Kartagi oko 470.), Severina Boetia (Rim, oko 480. – 524.), Isidora iz Seville (oko 560. – 636.), Svetog Augustina Aurelija (354. – 430.), Bede Venerabilisa (York, oko 673. – 735.) i Alcuina (York, oko 735. – 804.) (str. 32. – 40.). Autor pokazuje da je kreativnost

u ranom srednjem vijeku u zapadnoj Europi bila znatno manja u odnosu na antičku baštinu, ali je ipak nekim svojim rezultatima utjecala na iduće razdoblje intenzivnijeg razvoja. Zaključuje da su logika i razum bili vrhunski dometi ranoga srednjeg vijeka u zapadnoj Europi te da su upravo oni u 11. i 12. stoljeću omogućili prijam islamske filozofije i znanosti u tom dijelu svijeta (str. 40.).

Položaj znanosti i prirodne filozofije u islamu. Prinosi islamskih filozofa i znanstvenika prirodnoj filozofiji i egzaktnim znanostima

Knjiga prati kako je teklo širenje islamske civilizacije, a s njom i islamske znanosti i filozofije na područja koja su osvajali Arapi.¹ Razvoj se islamske znanosti dijeli u tri kronološka uzastopna razdoblja.² Autor naglašava da je na taj razvoj, pored starogrčkih filozofija i znanosti, bilo znatnog utjecaja istočnjačkih znanja i to perzijskih, indijskih i kineskih (str. 47. – 48.). Detaljnije od ostalih razdoblja u knjizi se opisuje stvaralačko razdoblje islamske znanosti i glavni znanstvenici koji ga obilježavaju, a to su na početku u devetom stoljeću al-Kindi (str. 50. – 53.), al-Kwarizmi (str. 53. – 56.) i Abu Ma'shar (str. 57. – 60.), zatim al-Farabi (str. 60. – 66.), Ibn Sina (str. 65. – 69.) i na kraju Ibn Rushd (str. 69. – 75.) u dvanaestom stoljeću.³ Posebno poglavlje posvećeno je stavovima al-Ghazalija i Ibn Rushda o vjeri i razumu. Budući da je al-Ghazali ostavio višestoljetnoga traga ne samo na razvoj, nego i na pristup islamskoj znanosti koji se može pratiti i rukopisima sačuvanim u Bosni sve do 19. stoljeća, važno je temeljito upoznavanje čitatelja s tim dvama potpuno

1 Utjecaj se širio na istočne zemlje u Aziji i na zapadni Bliski istok, zatim sjevernu Afriku te na europsko tlo u Španjolsku, Siciliju i neka druga područja na Sredozemlju.

2 Prvo razdoblje obilježava recepcija i asimilacija prethodnih znanja od naroda na koje se proširio islam. Zatim slijedi stvaralačko razdoblje koje počinje oko sredine 9. stoljeća, u kom su islamski znanstvenici i filozofi doprinijeli razvoju nadograđujući svoja istraživanja na primljena znanja. Unaprijedili su rezultate svojih prethodnika i došli do vrijednih vlastitih rezultata na temelju dotadašnjih znanja. Treće razdoblje započinje u drugoj polovini 12. stoljeća i njime završava procvat islamske filozofije i znanosti. Islamski znanstvenici i filozofi više se ne osjećaju sljedbenicima antičkih filozofskih i znanstvenih djela, već slijede islamska djela iz prethodnih razdoblja (str. 47. – 74.).

3 Pored tih najznačajnijih znanstvenika i filozofa opisuje se rad i velikog broja drugih čija su djela imala utjecaja na razvoj.

različitim pristupima filozofiji i znanosti. Dok se Ibn Rushd oslanja prvenstveno na razum, al-Ghazali temelji svoje stavove na ortodoksnom učenju islamske religije. Riječ je dakle o suprotstavljanju vjere i razuma u filozofskom i znanstvenom mišljenju (str. 75. – 88.). Već je i prije tinjala protivnost u islamskom mišljenju, ali nakon al-Ghazalija ortodoksni stavovi postaju dominantni u islamskom društvu, što postupno dovodi do utrnuća istraživačkog rada pa u sljedećim stoljećima islamska znanost doživljava stagnaciju i pad.⁴ Odbacivala se u cijelosti prirodna filozofija. Kao posljedica toga pisala su se djela u kojima se moglo samo opisivati prirodne pojave, a ne ulaziti u tumačenje uzroka jer je al-Ghazali smatrao da ne postoje u prirodi, budući da tijela ne mogu biti uzrok pojava (str. 88.).

Prvi dodiri zapadnoeuropske i arapske znanosti

Opisuju se prvi kontakti različitih znanstvenih tradicija. Kad su Arabi zauzeli sjevernu Afriku i prešli na španjolsko područje i na Siciliju, u zapadnoj su Europi djelovala mnoga znanstvena i filozofska središta nastala oko pojedinih katedralnih i drugih škola (str. 103. – 104.). U tim se školama razvijala znanost i filozofija na tradiciji zapadnoeuropske znanosti i filozofije ranoga srednjeg vijeka, gdje se u sklopu trivija i kvadrivija njegovala Platonova filozofija, a iz matematike su se posebno proučavala Boetijeva djela. Prvi dodiri zapadne Europe s arapskom znanošću zabilježeni su već u 10. stoljeću (str. 103. – 105.). Do početka 12. stoljeća u zapadnoj Europi je bilo dosta utjecaja arapske znanosti, ali još nije bilo sustavnog prevođenja islamskih tekstova na latinski jezik. Među prvim prevoditeljima ističe se uloga Adelarda iz Batha (str. 105. – 109.). Njegov se doprinos znanosti sastojao ponajprije u prevođenju djela s arapskog jezika. Međutim, pisao je i znanstvena djela koja su u početku bila potpuno u sklopu zapadnoeuropske tradicije, a tek kasnije,

⁴ Od tog vremena prirodna se filozofija potiskuje te je ne nalazimo u kasnijim islamskim djelima. Udžbenici iz matematike i astronomije postaju samo preradba onih koji su već postojali, a iz njih u potpunosti nestaje dokaz i svaka upotreba logike. Matematika i astronomija koriste se samo u kontekstu praktične primjene za određivanje vremena molitvi i islamskog prava (str. 89. – 102.). U knjizi je prikazano najutjecajnije djelo al-Ghazalija „Nesuvistlost filozofa“ (*Tahafut al-falasifa*).

potaknuta arapskim tekstovima, pokazuju utjecaj islamske znanstvene tradicije. Ta obilježja imaju i djela Hermana Dalmatina, najstarijeg hrvatskog znanstvenika i filozofa iz 12. stoljeća. Njegov doprinos prevodjenju s arapskog i vrijednost njegova izvornog djela čine ga jednim od najvećih hrvatskih znanstvenika i posrednika između zapadnoeuropske i arapske znanstvene tradicije u srednjem vijeku. Pod utjecajem prvih prijevoda prirodni filozofi u zapadnoj Europi počinju podvrgavati svoje interpretacije provjeri razuma i logičke analize. Upravo taj odmak znanosti od religioznih sadržaja te postupno smanjivanje utjecaja religije na znanost uz naglašavanje uloge razuma i logičke analize, najznačajnije su karakteristike onodobne zapadnoeuropske znanosti koje su joj omogućile intenzivan daljnji razvoj. Autor ističe da su se u doba prvog prevodilačkog razdoblja realizirala dva važna događaja. Prvi je dovršetak procesa uvođenja razuma u istraživanju prirode, a drugi početak sustavnog prevodenja arapskih i antičkih⁵ djela iz prirodne filozofije i matematike s arapskog na latinski. Novim prijevodima uvodila su se nova znanja i koncepcije u zapadnu Europu koje su se spajale s dotadašnjom tradicijom naslijeđenom iz ranoga srednjeg vijeka (str. 108. – 109.).

Prirodna filozofija i znanost u zapadnoj Europi od kasnog srednjeg vijeka do renesanse i znanstvene revolucije u 17. stoljeću

Detaljno se tumači utjecaj prijevoda arapskih i grčkih tekstova za razvitak zapadnoeuropske znanosti i filozofije. Zapadna je Europa tek u drugoj polovini 12. stoljeća iz tih prijevoda upoznala izvornu Aristotelovu filozofiju. Poznavanje Aristotelovih djela i drugih značajnih grčkih i arapskih djela potpuno je transformiralo dotadašnji studij *septem artes liberales* pa je on ostao samo okvir u koji se uključio aristotelizam i nova dotad nepoznata znanja (str. 129. – 131.). Autor se bavi pitanjem slobode istraživanja i autonomije razuma u kasnom srednjem vijeku. Ističe da su prirodni filozofi u ovom razdoblju naslijedili iz ranijih stoljeća relativno slobodno razumsko istraživanje. Srednjovjekovna je prirodna filozofija

5 Izvorna djela Aristotela, Platona, Ptolomeja, Euklida i drugih antičkih znanstvenika sačuvana u prijevodima i komentarima na arapskom jeziku.

bila u potpunosti racionalna i sam je Albert Veliki smatrao prirodnu filozofiju neovisnom od teologije⁶ (str. 132. – 133.). Zastupa se mišljenje da su u zapadnoj Europi, počevši od 12. stoljeća, postojala tri preduvjeta koja su omogućila znanstvenu revoluciju. Prvo su prijevodi grčko-arapskih djela na latinski jezik, drugo utemeljenje srednjovjekovnih sveučilišta i treće pojavljivanje teologa prirodnih filozofa koji su u potpunosti podržavali aristotelizam na sveučilištima, bez čega Aristotelova prirodna filozofija ne bi nikada postala službeni program sveučilišta. Prijevodi, sveučilišta i teolozi prirodni filozofi stvorili su temelj pojavi moderne znanosti jer su proizveli sredinu koja je pridonosila studiju znanosti te podignula razinu znanja na onu koja je bila potrebna za znanstvenu revoluciju u 17. stoljeću (str. 133. – 134.).

Sudjelovanje Hrvata u zapadnoeuropskoj prirodnoj filozofiji i znanosti

Hrvati su se već vrlo rano uključili u zapadnoeuropsku kulturu i znanost, a prvi kontakti nastaju već u doba kneza Trpimira. Sačuvani tekstovi svjedoče o recepciji filozofskih i znanstvenih stavova u hrvatskim krajevima u kasnom srednjem vijeku te ukazuju da je Hrvatska u to doba bila integralni dio zapadne Europe (str. 149. – 153.). U knjizi se opisuje doprinos nekolicine najistaknutijih filozofa i znanstvenika i to: Ivana Viteza, Ivana Česmičkog, Ivana Gazula, Federika Grizogona, Nikole Nalješkovića, Nikole Gučetića, Antuna Mede, Mihe Monaldija, Nikole Sagroevića, Andrije Dudića, Franje Petriša, Marka Antuna Dominisa i Marina Getaldića (str. 153. – 160.). Zaključuje se da su hrvatski znanstvenici stalno bili dio zapadnoeuropske znanosti i filozofije, odnosno civilizacije i aktivno sudjelovali u unapređivanju znanosti zapadne Europe.⁷

6 Nedostatak sukoba između teologa i prirodnih filozofa autor tumači u velikoj mjeri pojavljivanjem teologa koji su bili istovremeno i prirodni filozofi, pa su bili sposobni povezati ove discipline s relativnom lakoćom.

7 Ističe se kako je hrvatska znanstvena baština u svim stoljećima toliko obilna da ju je nemoguće bilo prikazati u predviđenom opsegu jednog poglavlja, stoga je autor prikaz zaključio s početkom 17. stoljeća, premda je bogatog doprinosa bilo i dalje u svim idućim stoljećima. Međutim, kako ovoj knjizi nije bio cilj prikazati cjelokupni razvitak znanosti u

Prisutnost bizantinske prirodne filozofije i znanosti u slavenskih naroda istočne Europe

Autor pokazuje kako istočni Slaveni (Rusi, Bugari, Srbi i Makedonci) kao dio bizantinske kulture nisu do 18. stoljeća dali nikakve prinose razvitku znanosti.⁸ Sve do 18. stoljeća ni u jednoj od istočnoslavenskih zemalja se ne pojavljuje ni jedno izvorno znanstveno djelo, već se prepisuju i komentiraju tekstovi koji su nastajali još u ranome srednjem vijeku u Bizantu (str. 161. – 162.). Prikazuju se najznačajnija djela koji su korištena do 18. stoljeća. Navodi se stav da su u takvoj literaturi koegzistirala dva smjera u razvitku pogleda na prirodu. Jedan od njih bio je gotovo potpuno utemeljen na svetim tekstovima i u njemu se opisivala slika svijeta na fantastičnim temeljima koji su bili daleko od stvarnosti. Drugi smjer je zastupao bizantinsku teološko prirodno-filozofsku literaturu (str. 166. – 168.). U srpskoj prevedenoj literaturi bile su brojne i apokrifne knjige. Prenosile su prastare sirijsko-feničke i kaldejske predodžbe koje nisu bile u skladu s službenim crkvenim stavom. U njima se na fantastičan način prikazivao postanak i građa svijeta, po kojem Zemlju drži voda, vodu drži veliki kamen, njega drži zlatni kit, kojeg opet drži ognjena rijeka, a onda se nastavljaju potpornji sve do rajskog drva kao zadnjeg oslonca svijeta (str. 168. – 169.). Rana ruska djela prirodnoznanstvenog karaktera potpuno se nalaze u religiozno-simboličkom sklopu gdje su se prevoditelji u korištenju bogatog fonda antičke znanosti ograničavali na minimum podataka u opisivanju prirode.

Kontakti zapadnoeuropske i istočnoeuropske znanosti u Rusiji od kraja 15. do 17. stoljeća

Kulturni krug arhiepiskopa Genadija djelovao je u Novgorodu koji je u drugoj polovini 15. stoljeća bio jedno od najjačih kulturnih središta

Hrvata, nego samo naznačiti hrvatsku pripadnost zapadnoeuropskoj civilizaciji, smatrao je dovoljnim samo pokazati početak hrvatskog sudjelovanja u civilizaciji zapadne Europe i utvrditi da je tako bilo i u svim sljedećim stoljećima.

- 8 Autor tumači da izbjegava čestu podjelu na istočne, zapadne i južne Slavene, budući da nije riječ o kulturnoj razlici triju skupina nego samo dviju jer Slaveni su se razdvojili samo na dvije skupine i to ne samo po religiji nego i po civilizaciji i kulturi (str. 161.).

tadašnje Rusije. Prihvaćao je mnoge zapadnoeuropske katoličke utjecaje i prilagođavao ih pravoslavnoj tradiciji. Taj je krug pripremio prodiranje zapadnoeuropskih filozofskih i znanstvenih ideja u Rusiju, a u njemu je značajnu ulogu imao hrvatski dominikanac Benjamin. Sudjelovao je u rješavanju problema proračunavanja Uskrsa, potaknuo osnivanje prve škole u Novgorodu i preporučivao koje knjige treba prevoditi na staroslavenski. Smatran je prvim humanistom na ruskom tlu pa je njegova važnost u prenošenju humanističkih ideja u Rusiju bila impozantna (str. 171. – 177.). Autor opisuje kako su se usprkos otporima svećenstva pravoslavne crkve utjecaji iz zapadne Europe nastavili. U 17. stoljeću u Rusiju je došao Hrvat Juraj Križanić s ciljem promicanja sveslavenske ideje. Ali pored toga za svog boravka napisao je djelo *Politika* u kojem je zastupao zapadnoeuropske filozofske i znanstvene poglede protivne raširenim općim gledištima u Rusiji. U knjizi se prikazuje Križanićevo djelo i zaključuje da su njegovi stavovi naviještali ono što će se u znanstvenom pogledu uskoro dogoditi u Rusiji.⁹

Prirodna filozofija i znanost u Srba u sklopu bizantinske tradicije do otvaranja prema zapadnoeuropskoj znanosti u 18. i 19. stoljeću

Prikazuju se kulturne i znanstvene prilike u Srba te se analiziraju stavovi iz sačuvanih rukopisa. Zaključuje se da su svi srpski filozofski i prirodnoznanstveni tekstovi pisani na temelju bizantinskih djela iz ranijih stoljeća srednjeg vijeka. Pripadaju koncepciji koja je bila zastupana kod svih slavenskih naroda istočne Europe, posebno u Bugara i Rusa (str. 181. – 194.). Naglašava se da svi ti tekstovi pripadaju jednom tijeku znanosti i filozofije koji je bio bez perspektive i morao se konačno urušiti i otvoriti zapadnoeuropskoj znanosti, što je detaljno u knjizi i prikazano (str. 195. – 205.).¹⁰ Opisan je prodor novih ideja prosvjetiteljstva među

9 Početkom 18. stoljeća Petar Veliki angažirao je stručnjake iz inozemstva, otvarao škole i proveo reforme kojima je Rusija postala potpuno europska država. Veliku ulogu u preobrazbi znanosti imao je Mihail Vasiljević Lomonosov (1711. – 1765.), prvi veliki ruski znanstvenik europskog tipa. Tada je Rusija u znanstvenom pogledu ušla u glavni tijek razvitka znanosti koji je postojao u zapadnoj Europi i napustila dotadašnju bizantinsku znanstvenu tradiciju.

10 Razlikuje se situacija kod Srba u srpskim zemljama pod vlašću Turaka gdje promjene nastaju kasnije, tek četrdesetih godina 19. stoljeća i onih u Habsburškoj Monarhiji.

Srbima¹¹ (str. 205.). Nakon sredine 19. stoljeća u Srbiji se objavljuje sve više znanstvenih djela u duhu zapadnoeuropske znanosti.

Položaj znanosti u Osmanlijskoj Turskoj

Razvoj znanosti u Osmanlijskoj Turskoj odvijao se u potpunosti prema znanstvenim koncepcijama koje su primili od Arapa. Nakon osvajanja Carigrada Turci dolaze u posjed mnogih starogrčkih i bizantinskih znanstvenih tekstova, ali to nije utjecalo na odnos turskih autora prema znanstvenim koncepcijama koje su primili od Arapa (str. 208. – 209.). Turski znanstvenici ne samo da nisu smatrali potrebnim rabiti grčka djela kao Ptolomejev *Almagest* i Aristotelove knjige, nisu osjećali potrebu niti proučavati najvažnija djela koja su napisali veliki arapski znanstvenici i filozofi kao al-Kwarizmi, al-Biruni ili Ibn Sina. Cijenila su se djela al-Ghazalija i zauzimaio stav protiv filozofa. O položaju znanosti do 18. stoljeća govori činjenica da su iz školskog programa izbačene filozofija i egzaktne znanosti.

Islamska znanost i školstvo u Bosni i na hrvatskom etničkom prostoru

Značajan dio knjige prikazuje kulturne prilike i razvoj znanosti u Bosni. Naglašava se da je islamizacija Bosne u početku tekla sporo.¹² Zanimljiva je usporedba starohrvatskih crkvice, koje su pored astronomske orijentacije imale i geometrijsku strukturu, s džamijama u Bosni. Pokazuje se da pojedine džamije nemaju orijentacijske smjerove kakve propisuje islam, a u dimenzijskoj kompoziciji sadrže pitagorejske brojeve koji predstavljaju simbole svemira ili su im dimenzijski odnosi za-

11 Istaknuta je uloga Jovana Rajića, Dositelja Obradovića, Emanuela Jankovića, Atanasija Stojkovića, Vuka Marinkovića i hrvatskog znanstvenika Josipa Pančića koji je 1887. izabran za prvog predsjednika tada osnovane Srpske akademije nauka.

12 Islamizirani puk je i nakon prihvaćanja islama sačuvao dio svoje tradicije pa se još dugo zadržao trag zapadnoeuropske kulture i civilizacije. Autor kaže da o tome svjedoči i navođenje katoličkih blagdana u islamskim kalendarima te upotreba julijanskog kalendara kod muslimana u Bosni i Hercegovini (str. 226. i 236.). Odraze toga vidimo i u djelima islamskih umjetnika u Bosni koji podvrgavaju djela normama svoje zemlje te stvaraju po prethodno danim uzorima (str. 223.).

snovani na zlatnom rezu, slično kao što to imaju i crkve u Dalmaciji (str. 225. – 226.). Opisano je otvaranje prvih škola, mekteba i medresa u 15. stoljeću. Bile su ustrojene po uzoru na turske i uopće škole u islamskom svijetu (str. 237. – 240.). Tome svjedoče sačuvani tekstovi pa se u knjizi detaljno analizira struktura islamskih rukopisa u Bosni i na hrvatskom etničkom prostoru (str. 242. – 247.). Zaključuje se da je većina tekstova napisana uglavnom znatno prije u istočnim islamskim zemljama. Dio ih je donesen u Bosnu, a neke su prepisivali u raznim razdobljima muslimani s teritorija današnje Bosne. Rukopisi, pored velikog utjecaja Kurana, pokazuju i stavove prepisivača koji su uvijek u skladu sa službenim islamskim stavovima prema filozofiji i znanostima. Među sačuvanima brojna su al-Ghazalijeva djela.¹³ Posebna poglavlja knjige posvećena se islamskim matematičkim i astronomskim rukopisima u Bosni i na hrvatskom etničkom prostoru. Pokazuje se da su bili uglavnom praktične i vjerske namjene (str. 248. – 267.). Zanimljiva su tumačenja zastupljenosti i utjecaja astroloških tekstova u Bosni. Autor ističe da je astrologija imala posebno mjesto u islamu pa je stoga i sačuvan veliki broj astroloških rukopisa.¹⁴ Među matematičkim tekstovima dominiraju arapski rukopisi o elementarnim znanjima koji imaju praktičnu svrhu, prilagođenu početnom znanju čitatelja (str. 298. – 301.).¹⁵ Prikaz završava opisom turskog otvaranja prema zapadnoeuropskoj znanosti u 18. i 19. stoljeću koji se odrazio i na Bosnu.

13 U njima kritizira prirodnu filozofiju s gledišta islamske religije. Prepisivala su se još u 18. i 19. stoljeću što svjedoči o važnosti koju su mu pridavali (str. 243.) i stavovima koji su se u Bosni zastupali (str. 243. – 247.).

14 Stariji arapski prijepisi djela iz najranijeg razdoblja islamskog stvaralaštva doneseni su u Bosnu, ali ima i dosta rukopisa iz 17. stoljeća koji su se na turskom prepisivali sve do 19. stoljeća. Astrološki rukopisi objašnjavaju pravila po kojima se određuju razni događaji kao posljedice pojedinih položaja zvijezda. Ni ta djela ne sadrže filozofska tumačenja utjecaja planeta na zemaljske događaje.

15 Nijedan od rukopisa ne sadrži sustavno formulirane poučke. Kao posljedica toga ne sadrže ni matematičke dokaze. U njima se samo daje naputak kako račun izvesti ili problem riješiti, bez objašnjenja zašto se to tako radi, ni na čemu se postupci temelje, što je u skladu s al-Ghazalijevim učenjem. Smatrao je štetnom logiku koja se rabi u matematici i bio protiv strogog izlaganje poučaka i dokaza, kakva su bila djela istaknutih arapskih matematičara, koje je svrstavao u filozofe čija su učenja u suprotnosti s islamskom vjerom (str. 315. – 317.).

Zaokružujući djelo autor zaključuje: „Između ovih civilizacija nije bilo nikakve komunikacije, pa tako ni između hrvatske, srpske i islamske civilizacije u Bosni. Sve te tri civilizacije postojale su samostalno i između njih nije bilo nikakva dodira. Između njih nije niti moglo biti nikakva dodira, jer su se one u tim zemljama potpuno razlikovale. Hrvatska nije imala što prihvatiti od bizantinske i islamske civilizacije, jer su one bile u zaostatku od glavnog toka razvitka znanosti u kojem se Hrvatska nalazila. A bizantska, kao ni islamska civilizacija u Bosni i na hrvatskom etničkom prostoru nisu htjele ništa preuzimati od zapadnoeuropske znanosti. Pa čak ni u Bosni pod turskom vlašću, gdje su uz postojanje islamske znanosti franjevci njegovali zapadnoeuropsku znanost nije moglo doći ni do kakva dodira između tih dviju civilizacija.“ (str. 7. – 8.). Prema autoru glavni cilj i zaključak ove knjige sastoji se u tome da pokaže kako su Hrvati i Srbi imali različit civilizacijski i znanstveni razvitak koji se međusobno nikada nisu preklapali. To su dvije različite civilizacije ne samo u znanstvenom pogledu već i u drugim aspektima kulture. Stoga Ruđer Bošković nipošto ne može biti dio srpske baštine, kako se to navodi u srpskoj literaturi jer je njegov rad u potpunosti u sklopu razvitka zapadnoeuropske znanosti, potpuno različite od srpske bizantinske znanstvene baštine. Autor navodi i druge nekorektne i znanstveno neutemeljene primjere uključivanja hrvatskih doprinosa u srpsku kulturu i znanost (str. 330. – 331.). Na kraju ove knjige, koja donosi bogate plodove izvornih autorovih istraživanja i novih interpretacija, naglašavaju se stvarne vrijednosti islamske i srpske baštine te se daju poticaji i smjernice daljnjih istraživanja koja bi pokazala nove vrijedne aspekte unutar razvoja tih dviju znanosti i kultura.

MARIJANA BORIĆ

In memoriam
Pero Šimunović
(1949. – 2012.)

U Mostaru je 15. prosinca 2012. preminuo prof. dr. Pero Šimunović u šezdeset trećoj godini života. Rođen je u Sarajevu. Bio je profesor hrvatske književnosti na sarajevskom, poslije i na mostarskom Filozofskom fakultetu.

Bio je član redakcijskih odbora za suvremenu i dječju književnost u izdavačkim poduzećima Svjetlost i Veselin Masleša u Sarajevu kao i urednik biblioteke Hrvatska književnost u mostarskom Grafexu kao i urednik časopisa *Lica* i *Život*.

Svoje radove, u kojima se bavio književnom kritikom te književnom poviješću, objavljivao je u časopisima i glasilima kao što su: *Hrvatska misao*, *Motrišta*, *Hrvatsko slovo*, *Izraz*, *Putevi*, *Pregled*, *Život*, *Lica*, *Treći program Radio Sarajeva*, *Riječi*, *Književnost*, *Oslobođenje*, *Odjek*, *Književna reč*. Sudjelovao je na znanstvenim skupovima u zemlji i inozemstvu.

Dolaskom u Mostar, početkom 1994. godine, radio je na Pedagoškoj akademiji, kasnije Pedagoškom fakultetu Sveučilišta u Mostaru. Na istom fakultetu je bio prodekan za nastavu i pročelnik Odjela za hrvatski jezik i književnost. Bio je predsjednik Upravnog vijeća Instituta za hrvatski jezik, književnost i povijest te ravnatelj Instituta.

Objavio je sljedeće knjige: *Kritika i jeres*, Svjetlost, Sarajevo, 1991. te drugo izdanje iste knjige *Kritika i hereza*, Ziral, Mostar, 1997., *Kritički zapisi*, HKD Hum, Mostar, 2003.

Zatim je priredio: *Izbor iz mlade bosanskohercegovačke poezije*, Književna omladina, Sarajevo, 1976., *Mlade pjesništvo u BiH*, Riječi, Sarajevo, 1979., *Poezija* (izbor iz lirike V. Nastića), Veselin Masleša, Sarajevo, 1979., *Ante Kovačić*, Grafex, Mostar, 1998., *Ksaver Šandor Djalski*, Grafex, Mostar, 1999., *Kritičari o Veselku Koromanu*, HKD Hum, Mostar, 2001.

Svojim radom pridonio je afirmaciji studija za hrvatski jezik i knji-
ževnost na Sveučilištu u Mostaru kao i razvoju Pedagoškog odnosno
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru.

MARTINA MATIĆ

In memoriam Stojan Vrljić

(1950. – 2012.)

U Mostaru 13. travnja 2012. preminuo je prof. dr. Stojan Vrljić. Rođen je u Bogodolu kod Mostara, osnovnu školu je pohađao u Vođincima (Vinkovci) i Širokom Brijegu gdje je završio i gimnaziju. Diplomirao je na Odsjeku za jugoslavenske jezike i književnost Filozofskog fakulteta u Zagrebu gdje je 1980. magistrirao, a 1988. doktorirao na temu *Kontrastivna lingvostilistička analiza njemačkih verzija iz opusa Ive Andrića*.

Radio je kao profesor hrvatskog jezika u Uskoplju, Bugojnu i jedno vrijeme u inozemstvu (Rottweil, Njemačka). Bio je dekan Pedagoške akademije, kasnije Pedagoškog fakulteta, Sveučilišta u Mostaru te direktor Instituta za hrvatski jezik, književnost i povijest. Obnašao je dužnost gradonačelnika Mostara za vrijeme rata. Radio je kao sveučilišni profesor hrvatskoga jezika na Filozofskom fakultetu u Mostaru kao i na Filozofskom fakultetu u Splitu.

Njegovi znanstveni radovi svjedoče o posebnom interesu za lingvostilistiku. Objavljivao je radove u časopisima (*Most, Književni jezik, Bilten Univerziteta u Mostaru*), sudjelovao na znanstvenim skupovima (Mostarski dani hrvatskoga jezika, Hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini, jučer i danas).

Objavio je: *Andrić u njemačkom*, Matica hrvatska: Logos, Mostar, Split, 1991. te ponovljeno izdanje iste knjige 2000., *Jezik naš hrvatski*, Matica hrvatska: Logos, Mostar, Split, 2000., *Kontrastivna lingvostilistička raščlamba iz opusa Ive Andrića*, Logos, Split, 2005.

U sunakladništvu Pedagoškog fakulteta i Instituta za hrvatski jezik, književnost i povijest priredio je tri zbornika: *Sto godina Antuna Branka Šimića* (1998.), *Mostarski dani hrvatskoga jezika* (1999.) i *Popularna srijeda* (1999.)

Kao profesor i rukovoditelj Pedagoškog odnosno profesor Filozofskog fakulteta veoma je zaslužan za razvoj te najveće sveučilišne članice, naročito za osnutak i profiliranje (fakultetskog) studija hrvatskog jezika

i književnosti. Sveukupnim svojim angažmanom ustrajno je pridonosio Sveučilištu u Mostaru u cijelosti.

MARTINA MATIĆ

Kapitalno leksikografsko djelo Hrvata

Filozofski leksikon, glavni urednik Stipe Kutleša, Leksikografski zavod Miroslava Krleže, Zagreb, studeni 2012., 1299 str.

U studenom prošle godine Leksikografski zavod Miroslava Krleže objavio je važno leksikografsko djelo – *Filozofski leksikon*. Glavni urednik Stipe Kutleša, pomoćnici glavnog urednika Filip Grgić i Željko Pavić, stručni urednici Goran Kardaš, Josip Oslić, Nenad Smokrović i Lino Veljak, uz nemali broj od oko 150 autora, zaslužni su za najiscrpnije i najsustavnije leksikografsko djelo iz područja filozofije na hrvatskom jeziku. Tvorac ideje ovog značajnog djela naš je uvaženi filozof Danilo Pejović, koji je od početka bio glavni urednik *Leksikona*, ali nažalost u međuvremenu je preminuo. No, njegovi su nasljednici uspjeli zajedničkim naporima do kraja ostvariti započeto te podariti hrvatskoj duhovnoj i kulturnoj baštini iznimno djelo kojem leksikografski i metodički nema premca.

Hrvatska filozofska tradicija postoji stoljećima, no ono što ju je sprečavalo da svoje spoznaje ujedini i iznese u jedinstven sustav nerijetko su bile političke (ne)prilike koje su bile nesklone filozofiji, odnosno čitavoj onoj filozofiji koju „vladajući“ nisu mogli uklopiti u svoju ideologiju. Ipak, svjetlo dana ugledala su neka izdanja kao što je *Filozofijski rječnik* Vladimira Filipovića, čije je prvo izdanje objavljeno davne 1964. godine, *Leksikon filozofa* Danka Grlića (1967.), a od djela novijeg datuma vrijedno je spomenuti *Rječnik filozofskih pojmova* Ante Mišića (2000.) te prijevode *Filozofijskog rječnika* Aloisa Hadlera (2002.) i *Rječnika filozofije* A.R. Laceyja (2006.). Djelomični prikazi filozofije i filozofa postoje i u drugim leksikografskim izdanjima, samo su ti prikazi nesustavni.

Za razliku od prethodnih djela slične vrste, u kojima su posebno obrađeni samo filozofi ili samo filozofski pojmovi, ovaj *Leksikon* je prvi, koji je u skladu s europskim i svjetskim standardima, obuhvatio čitavo područje filozofije. No, kako filozofija nikada nije „sama“ u svojoj potrazi za istinom, te se njezino područje zanimanja često prepliće s drugim

strukama, u tu svrhu su u *Leksikonu* obrađena i druga područja, kao i osobe koje imaju veze s filozofijom ili su svojim djelovanjem relevantne za filozofiju, čineći ovo djelo, između ostalog, i interdisciplinarnim.

Na 1299 stranica obrađeno je oko 3500 leksikonskih natuknica različitih duljina. *Leksikon* sadrži sve tradicionalne filozofijske discipline (kozmiologiju, antropologiju, metafiziku, spoznajnu teoriju, logiku, etiku, estetiku) uključujući novije discipline kao što su filozofija znanosti, filozofija uma, filozofija jezika i dr. Uz navedeno ovo djelo obuhvaća i filozofije pojedinih znanosti (medicine, ekonomije, matematike, fizike, biologije, kemije) koje su se razvile u novije vrijeme postajući svjesne da je svakoj znanosti potrebno ono nešto od filozofije što će ju činiti sredstvom za čovjeka, a ne protiv čovjeka. Mnogo puta tjerana na rub, posebice u 19. stoljeću koje je sa sobom donijelo mnoštvo pravaca (uglavnom onih koji, na pijedestal života, uzdižu znanost) čije zakašnjele posljedice osjećamo i nakon dva stoljeća, dovodi do toga da i sama filozofija napokon postaje svjesna svojih mogućnosti želeći se dostojanstveno vratiti na mjesto koje joj povijesno pripada. Ovaj *Leksikon*, koji je prikupio, obradio i na jedno mjesto uspješno pohranio svu relevantnu filozofsku građu, više je nego dobar poticaj hrvatskoj filozofskoj, a i cjelokupnoj kulturnoj zajednici, za upoznavanje filozofijskog načina mišljenja.

Leksikonske natuknice, uz filozofijske pojmove i autore, također sadrže smjerove, orijentacije, škole, filozofe i nacionalne filozofije. Uz zapadnjačku filozofiju zastupljene su bliskoistočne (židovska, arapsko-islamska) te dalekoistočne filozofije (indijska, kineska, japanska, korejska, vijetnamska) koje će pružiti uvid u filozofije drugih kultura, odnosno dati barem uvod, u neeuropske načine mišljenja.

Nacionalne filozofije su također jedna od glavnih značajki ovog *Leksikona* koji daje prikaz filozofije gotovo svih europskih naroda te donosi dijelove azijske, sjevernoameričke, latinoameričke, afričke i australske filozofske misli. Njihovo uvrštavanje u *Leksikon* znak je otvaranja horizonata i drugim filozofijama, pa i drugim i drugačijim kulturama, u kojima zasigurno postoji mnogo značajnih mislilaca.

Jedna od tih nacionalnih filozofija je i hrvatska filozofija koja je dokaz višestoljetnog postojanja i trajanja velike filozofske misli u maloj zemlji.

U prilog činjenici da je *Leksikon* zaista nastojao što iscrpnije obraditi i područje hrvatske filozofije kao prvi hrvatski filozof navodi se Herman Dalmatin iz 12. stoljeća, što naravno ne znači da prije toga nije postojala filozofska misao u Hrvata, nego to da je on prvi hrvatski dokumentirani filozof i znanstvenik. Godinama su naši ponajbolji stručnjaci tražili i precizno pregledavali radove hrvatskih filozofa, koji su dokazali da su uvijek bili upoznati s europskim filozofskim strujanjima i da imaju mislioe svjetskog ugleda, kao npr. Franu Petrića, Ruđera Josipa Boškovića, Stjepana Zimmermana, ali i mnogo filozofa od nacionalnog značenja.

Nadalje, vodeće nacionalne filozofije, kao grčka, njemačka, francuska, engleska filozofija, uz svoje općenite natuknice, opširnije su obrađene u posebnim natuknicama koje sadrže filozofe i pojmove koji su u vezi s tim filozofijama. Natuknice pojmova na kraju donose relevantnu literaturu koja se odnosi na njih, dok one natuknice koje se odnose na osobe u produžetku, donose naslove njihovih glavnih djela na izvornom jeziku, zatim ona djela autora prevedena na hrvatski jezik te najvažnije radove koji obrađuju dotičnu tematiku na hrvatskom jeziku.

Također je važno istaknuti da su na ovome *Leksikonu* radili vrhunski stručnjaci obrađenog područja koji su svojom britkošću i oštroumnošću, stečenima dugogodišnjim iskustvom, zaista kvalitetno odradili svoj posao. Tako su vrijednosti djela, uz hrvatske autore, pridonijeli i autori iz Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Japana, Mađarske, Makedonije, Njemačke, Slovenije, Srbije i Ukrajine.

Iako postoje natuknice koje su zbog svoje važnosti zaslužile mnogo više redaka nego su dobile, nastojalo se nepristrano i objektivno obaviti posao, težeći kakvoći napisane riječi, a ne samo kolikoći koje djelo ovakve vrste mora, prema postojećim leksikografskim standardima, poštivati.

Natuknice koje prelaze 35 redaka potpisuju autori, dok one kraće od navedenog potpisuje redakcija. Činjenica, koja je uistinu vrijedna hvale, je da su svi europski internacionalizmi, ukoliko je to bilo moguće, upotpunjeni, odnosno zamijenjeni hrvatskim filozofskim nazivljem. Ovim potezom prešla se još jedna stepenica prema istinskom njegovanju

nacionalne filozofske misli koja je prijeko potrebna za očuvanje hrvatske duhovne i kulturne baštine.

Kao što glavni urednik u Predgovoru kaže, *Filozofski leksikon* prvenstveno je namijenjen stručnjacima iz područja filozofije i studentima filozofije kao nezaobilazan vodič i putokaz u svome akademskom obrazovanju. No, kako se ovo djelo odlikuje i interdisciplinarnošću, zasigurno će poslužiti i onima čija struka ima mnogo poveznica s filozofijom, kao npr. područja društvenih i humanističkih znanosti pa i prirodnih znanosti koja imaju dodirnih točaka s ovom strukom.

Nedostatak *Leksikona*, ako bi ga tako mogli nazvati, je taj što su u njemu mjesto dobili živi hrvatski filozofi koji su rođeni do uključujući 1945. godinu, i mlađi koji su umrli. Mjesto u *Leksikonu* možda nisu dobili neki filozofi rođeni nakon 1945., iako su to zaslužili. Možda nije išao u prilog nekim filozofima, ali nekakav kriterij uvrštavanja, zbog sustavnosti i dosljednosti, bio je potreban.

Djelo ovakve vrсноće zasigurno je nedostajalo kako filozofskoj, tako i cjelokupnoj misli u Hrvata. Ovaj pothvat treba, između ostalog, biti poticaj i ostalim brižnicima hrvatske kulturne i duhovne baštine za još mnogo ovakvih i sličnih izdanja jer su ista neizbježna za sami početak te rast i razvoj ostalih područja života koja svojim stvaralaštvom, u kulturnom, znanstvenom i duhovnom smislu, slažu mozaik koji će činiti sliku jednog naroda.

ŽANA MIKULIĆ

Djelo o kasnoantičkoj povijesti hrvatskih zemalja

ROBERT MATIJAŠIĆ, *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana*, Leykam international, Zagreb, 2012., 267 str.

U izdanju Leykam internationala 2012. god. objavljena je knjiga *Povijest hrvatskih zemalja od Dioklecijana do Justinijana* autora Roberta Matijašića, koja je nastavak njegova djela iz 2009. god. u kojemu je obradio povijesna događanja do cara Dioklecijana.

Ovo djelo obuhvaća razdoblje od 285. god. do 565. god., s epilogom do početka 7. st. Pregled je izložen kronološki, u cjelinama koje obuhvaćaju glavne odrednice političke povijesti kasnog Rimskog Carstva: Dioklecijanova vladavina i njegove reforme, Konstantinova konsolidacija države i njegovi nasljednici do Teodozija I., kriza Carstva i propast zapadnog dijela, Ostrogotsko kraljevstvo i Justinijanova „rekonkvista“. Pregled povijesnih događaja teče kontinuirano, bez ponavljanja nekih dugotrajnih procesa i činjenica. Na kraju svakog poglavlja navedena je literatura koju je autor koristio. Najprije su navedena opća djela, a zatim tekstovi posvećeni pojedinim zemljopisnim ili tematskim cjelinama.

Područje hrvatskih zemalja se zbog svoga geopolitičkog položaja našlo u središtu političkih zbivanja između 4. i 7. st. Dalmacija i Panonija su bile spona između istočnoga i zapadnoga dijela Carstva i prošle su sva turbulentna događanja te su stoga važan dio njihove povijesti.

U uvodnom dijelu autor donosi kronološke odrednice svoga djela. Za početak obrade teme uzima datum 20. studenoga 284., to jest stupanje Diokla (latinizirao ime u Dioklecijan) na prijestolje, što je početak jednog novog doba u Rimskom Carstvu. Određivanje završetka kasne antike otvara veliki problem jer se u obzir može uzeti nekoliko ključnih godina, ali se autor opredijelio za 565. god. kada je Justinijana na bizantskom prijestolju naslijedio Justin II. Uz kronološke odrednice u uvodnom dijelu autor se pozabavio i pitanjem proučavanja kasnoantičke povijesti u historiografiji te donosi najvažnije izvore za proučavanje kasne antike hrvatskih zemalja.

U poglavlju *Dioklecijan i tetrarhija, 284.-324.* autor je obradio Dioklecijanovu vladavinu koja u povijesti Rimskog Carstva predstavlja ponovnu uspostavu političke, vojne i gospodarske stabilnosti poslije pola stoljeća krize. Dioklecijan je ostao zapamćen kao reformator, ali ga kršćanska historiografija pamti kao velikog progonitelja kršćana. Dioklecijan uvodi tetrarhiju kako bi što racionalnije uredio upravljanje Carstvom, ali i kako bi ustalio sustav nasljeđivanja prijestolja. Uvođenjem tetrarhije počele su i sustavne reforme države. Uveo je teritorijalni preustroj Carstva te je proveo niz reformi vezanih za monetarni, gospodarski, vojni i porezni sustav. Autor se u ovom poglavlju osvrnuo i na Dioklecijanovu politiku prema kršćanima gdje mu je jedan od najvažnijih izvora Laktancije, Dioklecijanov suvremenik. Ovo poglavlje završava Konstantinovim stupanjem na vlast te detaljno opisuje njegov obračun s ostalim suvladarima.

Konstantinovom vladavinom i njegovim nasljednicima do podjele Carstva bavi se treće poglavlje. Glavno obilježje njegove vladavine jest odnos prema kršćanstvu i provođenje reformi. Konstantinova politika prema kršćanstvu bila je vrlo jasna. Dajući im slobodu ispovijedanja, želio je iskoristiti i politički potencijal takve odluke koja se odnosila na već veliki broj ljudi. Ukratko, želio je iskoristiti Crkvu za snaženje svoje vlasti na cijelom području države, ali se vrlo brzo upleo u unutarcrkvene prijepore. Za njega su teološka pitanja imala i politički karakter jer se razjedinjenošću Crkve rušila i homogenost države. Proveo je niz reformi teritorijalnog (broj dijeceza povećao s 12 na 15), vojnog i monetarnog karaktera. O ponovnom uvođenju tetrarhije nije ni razmišljao jer je bila zamršena, nego je uveo dinastički sustav nasljeđivanja.

Drugu polovicu 4. st. obilježavaju seoba naroda i sve češće provale barbara u Carstvo pa se glavna politička događanja odvijaju na limesu. Vrijeme „iliričkih careva“ govori o važnosti kraja između Save i Dunava za povijest Rimskog Carstva. Provincija Panonije je u prvom planu i Sirmij doživljava svoj procvat jer su carevi često boravili u njemu i koristili ga kao svoje sjedište. Za razliku od Panonije, vrlo je malo poznatih podataka o događanjima u Dalmaciji stoga je i razvoj gradova, društva i gospodarstva dosta nepoznat.

Kraj 4. st. obilježava vladavina Teodozija I. koji je posljednji car jedinstvenog Rimskog Carstva. Naime, on je podijelio Carstvo na istočni i zapadni dio koji je ostavio na upravu svojim dvama sinovima. To s vremenom dovodi do sve većih razlika između tih dvaju dijelova Carstva te do sve češćih sukoba. Razdor unutar Carstva i sve češće probijanje limeša od strane barbarskih plemena (Vizigota, Ostrogota, Huna, Sveva...) doveli su do pada Zapadnog Rimskog Carstva 476. god. Tim se temama autor bavi u poglavlju *Od podjele carstva do pada Zapadnog Rimskog Carstva, 395.-476.*

U petom poglavlju *Odoakar i Ostrogoti, 476.-535.* autor obrađuje gotovo pola stoljeća ostrogotke vlasti u Dalmaciji. Donosi njezina glavna obilježja, odraz na svakodnevni život, crkvene prilike, razvoj crkvenog graditeljstva u gradovima, ali i u unutrašnjosti provincije Dalmacije. Nakon Nepotove smrti (zadnji legitimni vladar Zapadnog Rimskog Carstva koji je vladao iz Dalmacije do 480. god.) zavladao je Dalmacijom Odoakar. Za pretpostaviti je da se svakodnevni život u osnovi nije mijenjao, a desetljeće njegove vladavine nije ostavilo znatnijeg traga. Za razliku od Odoakareve vladavine, pola stoljeća ostrogotske vlasti pod Teodorikom ostavilo je veliki trag u historiografskim, materijalnim i duhovnim izvorima. Teodorikova politika svodila se na miran suživot i izbjegavanje sukoba oko životnih pitanja svakodnevice. To svojevrsno blagostanje traje sve do krize ostrogotske vlasti i smrti Teodorikove 526. god.

Iduće godine je za cara Istočnog Rimskog Carstva izabran Justinijan I. koji je poveo ponovno osvajanje dijelova Zapadnog Rimskog Carstva poznato kao i „rekonkvista“. Njegova namjera ratovanja protiv Ostrogota pomno je razrađena i glavni cilj joj je bio jačanje Bizanta iznutra i prema susjedima, a krajnji cilj je ponovno osvajanje nekadašnjih zemalja koje su činile Rimsko Carstvo. Pitanje položaja i važnosti provincije Dalmacije u bizantsko-ostrogotskom ratu autor obrađuje u posljednjem poglavlju *Justinijanovo doba, 535.-565.* Društvena i gospodarska povijest Istre, Dalmacije i Panonije u prvoj polovici 6. st. odražava zamršenu vojno-političku situaciju koja počinje stabilnom vladavinom Teodorika, traje tijekom rata između Ostrogota i Bizanta i završava dvama desetljećima stabilne Justinijanove vladavine.

Umjesto zaključka autor se opredijelio za *Epilog* u kojem opisuje razdoblje druge polovice 6. i početka 7. st. To je vrijeme kad je antička civilizacija na prostoru hrvatskih zemalja došla do svoga kraja. Njezino je naslijeđe predstavljalo poveznicu s ranim srednjim vijekom kad se na ove prostore naseljavaju Slaveni.

Na samom kraju knjige autor donosi popis kratica naziva i časopisa, prilog sa zemljopisnim kartama te kazalo s osobnim imenima i imenima mjesta.

O povijesti hrvatskih zemalja u kasnoj antici do sada nije napisana ni jedna cjelovita sinteza, no brojna su djela posvećena trima glavnim antičkim upravnim cjelinama: Dalmaciji, Panoniji i Istri u čiji su sastav ulazili dijelovi susjednih zemalja. Ovim djelom autor Robert Matijašić uvelike je približio i olakšao svladavanje jednog kompleksnog povijesnog razdoblja kao što je antičko.

ANA NOKOVIĆ

Značajan prinos dijalektološkoj i jezičnopovijesnoj problematici

JOSIP LISAC, *Dvije strane medalje: dijalektološki i jezičnopovijesni spisi o hrvatskom jeziku*, Književni krug, Split, 2012.

U drugoj polovici 2012. godine tiskana je knjiga profesora Josipa Lisca pod naslovom *Dvije strane medalje: dijalektološki i jezičnopovijesni spisi o hrvatskom jeziku*.

Josip Lisac svestrani je znalac, filolog te jamačno pripada samomu vrhu istaknutih i ponajboljih hrvatskih dijalektologa. Nizom vrijednih priloga dijalektološke i jezičnopovijesne problematike uvelike je obogatio hrvatsko jezikoslovlje te ostavio zamašan trag. Nakon knjiga jezičnopovijesnih oglada (*Hrvatski jezik i njegovi proučavatelji*, 1994.; *Faust Vrančić i drugi*, 2004.) i knjiga dijalektoloških i jezičnopovijesnih prinosa (*Hrvatski dijalekti i jezična povijest*, 1996.; *Hrvatski govori, filolozi, pisci*, 1999.), autor je stvorio dva prvorazredna djela u kojima – na temelju svekolike dostupne literature i vlastitih terenskih istraživanja – sustavno i temeljito obrađuje štokavsko, odnosno čakavsko narječje: *Hrvatska dijalektologija 1. Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja* (Zagreb, 2003.) te *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje* (Zagreb, 2009.). Riječ je o jedinstvenim djelima koja znatno unapređuju hrvatsku dijalektologiju i filološku znanost. Ubrzo se očekuje i treći dio posvećen kajkavskom narječju.

Ovaj je plodan znanstvenik svoje novije radove iz područja dijalektologije i povijesti hrvatskoga jezika objedinio upravo u ovoj knjizi koja na 309 numeriranih stranica obuhvaća čak 36 znanstvena oglada.

U prvome ogledu *Hrvatska narječja u srednjem vijeku* na početku se rasvjetljava pojam „srednjojužnoslavenski dijasistem“ čiji se razvoj može podijeliti na tri razdoblja: prvo do 12. stoljeća (važnije promjene koje se na čitavome prostoru dijasistema odvijaju na uglavnom jednaki način); drugo od konca 12. do konca 15. (brzi razvoj, oštra dijalekatska diferencijacija te formiranje dijalekata čija većina postoji i danas); treće

od konca 15. stoljeća pa do danas (mirnije kretanje jezičnih procesa, no goleme migracije uzrokuju velike posljedice).

U sljedećem eseju *Tri dijalekta triju narječja kao najizrazitiji primjer migracija u hrvatskom jeziku* govori se o prostornim kretanjima stanovnika koja su svakako utjecala na hrvatske organske idiome, to jest na sadašnje dijalekatno stanje. Jedan je od primjera jugozapadni istarski dijalekt koji je nastao u Istri nakon seoba u 16. stoljeću. Međutim, migracije su potekle iz makarskoga zaleđa (područje Zabiokovlja), a putem do Istre zadržavali su se i na šibensko-zadarskome području. Zato danas ovaj dijalekt glavninom ima značajke ikavske štokavštine makarskoga zaleđa, neke čakavske crte šibensko-zadarskoga područja, pa i osobina čakavaca ekavaca.

Treći ogleđ *Nacionalno u srednjojužnoslavenskim organskim i drugim idiomima* svjedoči o važnosti aspekta nacionalnoga u jezicima kao izrazima nacionalnih kultura i nacionalnih vrijednosti. Riječ je o povezanosti nacionalnosti i jezičnih karakteristika pojedinih idioma. Jedan je od dobrih primjera istočnobosanski dijalekt kojim govore i Bošnjaci i Hrvati i Srbi.

Zanimljiv je rad *Leksički, sintaktički i drugi utjecaji u hrvatskim dijalektima* u kojem su opisana neka prožimanja (ponajvećma sintaktička i leksička) hrvatskih dijalekata i susjednih mu jezika, kao i utjecaji jednoga dijalekta na drugi. Primjerice, goranski dijalekt ima velik broj njemačkih posuđenica (*glaš* 'čaša'), kao i turskih (*baška* 'odvojeno') i romanskih (*pasat* 'proći'), uz manji broj hungarizama (*pajdaš* 'prijatelj') te anglizama (*bojs* 'dječak').

U narednome ogleđu *Čakavski, kajkavski i štokavski glagolski sustav* istaknute su karakteristike glagolskih vremena i načina u trima hrvatskim narječjima koje se promatraju u odnosu na praslavenski.

Kao najbitnija osobina vokalizma odraz je praslavenskoga jata. Esej *Izoglose refleksa jata u hrvatskim organskim idiomima* potanko tumači o izoglosama odraza jata u našim govorima.

O dijalektološkim proučavanjima čakavštine, koje je započelo s Antunom Mažuranićem 1843. godine, referira prikaz *Čakavština kao jedno od hrvatskih narječja*. Navode se istraživači čakavskoga narječja koji su

pridonijeli njegovu boljemu poznavanju, a nadalje se govori o najopćenitijim čakavskim crtama, kao i o prostiranju te jezičnim obilježjima pojedinih čakavskih dijalekata.

U idućem prikazu *Čakavština, Mediteran, srednja Europa* autor tumači kako se mediteransko i srednjoeuropsko isprepletalo na hrvatskome području. Neka je ovdje za primjer buzetski dijalekt koji uz srednjoeuropske elemente (*gorko* 'toplo', *nuben* 'nijedan') ima i mediteranske (*vaje* 'odmah', *veli*), pa i druge utjecaje.

U sljedećih nekoliko prikaza riječ je o dijalekatnoj leksikografiji, odnosno o rječnicima hrvatskih idioma triju narječja. Goranska dijalekatna leksikografija, kao i ona sa zadarskoga područja, predstavljene su u zasebnim oglecima (*Hrvatska dijalekatna leksikografija u 20. stoljeću, Koji bi nam dijalektalni rječnici bili najpotrebniji?, Dijalekatni rječnici zadarskoga područja, Goranska dijalekatna leksikografija*). Govori se o dosad izdanim rječnicima i njihovim prinosima, ali se ističu i oni koji dijalektologiji nedostaju. Čakavštini nedostaju rječnici iz buzetskoga dijalekta, iz jugozapadnoga istarskoga te iz lastovske oaze. Kajkavštini trebaju rječnici s područja donjosutlanskoga dijalekta i iz turopoljsko-posavskoga dijalekta. Što se štokavštine tiče, najslabije je stanje na području istočnobosanskoga dijalekta.

Hrvatski dijalekti u 17. i 18. stoljeću prikazuju dijalekatno stanje u tome vremenu na našim prostorima. Naglašava se važnost tadašnjih seobnih kretanja na jezični razvoj. Navest ćemo primjer istočnohercegovačko-krajiškoga dijalekta (novoštokavski, štakavski, ijekavski) koji je iz područja istočno od Neretve proširen tijekom seoba na mnoge dijelove zapadne i istočne Bosne, Crne Gore, Srbije, Mađarske, Slovenije, Hrvatske (sjeverna Dalmacija, Lika, Kordun, Banovina, Slavonija, Žumberak i ostalo).

Posebni su ogleci posvećeni kajkavskom narječju i njegovim proučavanjima kao i štokavskom (*Kajkavsko narječje i njegova proučavanja, Dosadanja proučavanja hrvatskih štokavskih dijalekata*). Izdvajaju se svi oni proučavatelji i njihovi radovi koji su pridonijeli boljemu poznavanju kajkavštine i štokavštine.

U članku *Časopis Kaj i Gorski kotar* posebno se analizira pojavnost gorskokotarskih tema u navedenome časopisu. Posebno su istaknuti znanstveni članci koji su povezani s Gorskim kotarom, ali i prikazi koji se bave goranskim temama ili su im autori domaći ljudi.

Zanimljiv je ogled o govorima Dalmatinske zagore (unutrašnjost Dalmacije) čije se jezične karakteristike donose do u potankosti (*Govori Dalmatinske zagore kao dio novoštokavskog ikavskog dijalekta*). Ovi govori uvelike utječu na uzobalne čakavske govore i donose izmjene u čakavski sustav. Dokaz je grad Split koji je temeljno čakavski, no štokavske je nadogradnje ponajviše zbog novoštokavaca ikavaca koji su, prodrvši do mora, izmijenili čakavštinu.

Govori moliških Hrvata neiscrpna su tema hrvatske dijalektologije pa se u posebnome radu (*Moliškohrvatski govori i novoštokavski ikavski dijalekt*) govori o jezičnim osobinama ovih govora, posebno o fonološkim. Autor naglašava da su ti govori formirani u predjelu gdje su prevladavale štokavske crte, ali i dobar čakavski udio, no ove bi se govore danas moglo tretirati kao dijalekatnu oazu.

Sljedeći prikaz odnosi se na dijalekatsko bogatstvo u dijelu istočne Hrvatske (*Dijalekatska raznolikost istočne Hrvatske: Slavonija, Baranja, Srijem*). Riječ je o veoma izdiferenciranome području: štokavski su dijalekti slavonski, istočnohercegovačko-krajiški, istočnobosanski, zapadni i šumadijsko-vojvođanski; kajkavski su neki govori istočno i zapadno od Virovitice i neki govori zapadno od Novske i Jasenovca; nalazimo i druge govore koji ne pripadaju sredjojužnoslavenskomu sistemu, kao npr. mađarski, rusinski, slovački, ukrajinski, njemački i dr. Opisuju se područja rasprostiranja navedenih dijalekata i njihove osnovne značajke.

U ogledu *Hrvatska dijalektologija od 1945. do 2005. godine* nahodimo važna imena koja su u navedenome razdoblju stvarali priloge o govorima svih triju narječja. Ističu se i strani istraživači koji su temeljito proučavali naše govore. Na kraju ogleda pregledno se navode imena autora i njihovi prinosi čakavskoj, kajkavskoj i štokavskoj leksikografiji.

Sljedeća dva priloga govore o dvama hrvatskim „klasicima“. Riječ je o Petru Zoraniću i Marinu Držiću (*Zoranićev jezik i jezik hrvatske*

renesansne književnosti u Zadru, Jezik Marina Držića). U prvome je ogledu riječ o književnoj produkciji i nekim jezičnim obilježima opusa Jerolima Vidulića, Šimuna Kožičića Benje, Petra Zoranića, Barne Karnarutića, Šime Budinića i Jurja Barakovića, a u drugome ogledu o Marinu Držiću, njegovu jeziku i stilu.

U dvama narednim prikazima u središtu je *Knjiga od uspomene*, sažeta kronika o šibenskim franjevkama od 1673. do 1784. Prvi, kronološki dio, zapisan je kurzivnom hrvatskom ćirilicom i štokavskom ikavicom, a rukopisu je pridodan i drugi dio, odnosno prijepis Pravila po kojem su redovnice živjele (pisan latinicom i štokavskom ikavštinom). Prvi ogled govori o jezičnim posebnostima na svim jezičnim razinama, a u drugome se raspravlja o općenitoj situaciji hrvatskoga jezika i kulture u tome periodu.

S obzirom na to da je 18. stoljeće od velike važnosti u hrvatskoj jezičnoj povijesti, a udio Andrije Kačića Miošića u tome velik, autor izdvaja ogled pod naslovom *Hrvatski jezik 18. stoljeća i Andrija Kačić Miošić*.

Zasebni su ogledi posvećeni Milanu Rešetaru, filologu dijalektološke, tekstološke i jezičnopovijesne orijentacije („*Najstariji Dubrovački govor*“ i „*Najstarija dubrovačka proza*“ Milana Rešetara), zatim istaknutoj pojavi hrvatskoga 20. stoljeća Kruni Krstiću, koji je s niz studija, priloga i članaka obogatio hrvatsko jezikoslovlje (*Hrvatski jezikoslovac Kruno Krstić*) te lingvistu Ljudevitu Jonkeu, hrvatskomu jezikoslovcu i prevoditelju, čije su filološke zasluge uistinu velike (*Hrvatski jezikoslovac Ljudevit Jonke*).

Nadalje, autor ističe neke od hrvatskih pisaca. Šibenskomu piscu, pjesniku, publicistu i književnomu kritičaru Vinku Nikoliću, koji je naročito povezan s pitanjima dijalekatne književnosti, posvećen je zaseban esej (*Dijalektalno i zbirka 'Moj grad' u opusu Vinka Nikolića*). U opsežnu esej o Ivanu Goranu Kovačiću (*Ognji i rože Ivana Gorana Kovačića*) razglaba se o književnim obilježima u vremenu stvaranja ovoga pjesnika, o njegovu životu i djelu, zbirci, jeziku zbirke, poetici i poeziji. Ogled *Josip Pupačić i stari pisci u Hrvatskoj* svjedoči o životu ovoga pjesnika, književnoga kritičara i povjesničara književnosti te o njegovim prinosima.

S obzirom da je istraživanje odnosa jezika književnih tekstova i određenih govora veoma važno, u prikazu *Čakavština u Senjskom puntapetu Miroslava Kovačevića Senjanina* autor uspoređuje Kovačićevu pjesničku čakavštinu i senjsku govornu autohtonost.

U trima ogleđima u središtu je Dalibor Brozović, poznavatelj i proučavatelj niza jezika i mnogih filoloških tema (*Dalibor Brozović – profesor i znanstvenik, Dalibor Brozović i zadarska ‘rič, Makedonske teme Dalibora Brozovića*).

Zadnji članak posvećen je Gloriji Rabac-Čondrić, zadarskoj sveučilišnoj profesorici talijanske književnosti (*Glorija Rabac-Čondrić i Istra*). Uz bavljenje talijanskim, svjetskim i hrvatskim piscima, objavila je knjigu *Fešta puli barba Martina* u kojoj su i dvije komedije pisane govorom istarskoga Zarečja, a dala je i niz priloga o čakavskim pjesnicima.

Neosporno je da je knjiga nakon tiska odmah zapažena. O njezinoj vrijednosti dovoljno svjedoči nagrada „Judita“ za najbolju knjigu o hrvatskoj književnosti 2012. godine. Nije za čuditi se. Svaki je ogleđ u knjizi jedna znanstvena sinteza: temeljita, koncizna i precizna. U ogleđima nema praznoga prostora niti nedorečenosti, sva su dotaknuta i otvorena pitanja razriješena na onaj način na koji i moraju biti: cjelovitom obradom, znanstvenim potvrdama i jasnim načinom tumačenja. Nesumnjivo je riječ o velikome prinosu velikoga znanstvenika – prinosu dijalektologiji, povijesti jezika i široj slavistici.

Od profesora uskoro očekujemo treći dio *Hrvatske dijalektologije* (dio *Kajkavsko narječje*), ali i mnoge radove u kojima znanstveno, na sustavan način i s velikom ljubavi pristupa dijalektološkim i jezičnopovijesnim pitanjima.

FILIP GALOVIĆ